

A Research on the Necessity of Developing Vicarious Civil Liability to Political Parties

Elham Sadeghi Rad^{1}, Mansure Bokaei²*

1. Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Social Science, Payame Noor University, Tehran, Iran.

*Corresponding Author: Email: Elhamsadeghirad@pnu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Email: bokaei@pnu.ac.ir

ABSTRACT

Elected members of parties as political representatives of the people at the highest levels of government and legislative authorities may commit political and financial corruption. It is sometimes difficult and sometimes impossible for these representatives to compensate for the damages caused by these corruptions. The role of the party in the stage of responsibility and compensation is ignored and it is a missing link. In a way, the parties have been freed from the responsibility caused by the political-administrative crimes of their representatives. It seems that the solution is to compare the problem with civil liability caused by the action of the others.

The present essay tries to mention examples of vicarious civil responsibilities and subordinate liability arising from the act of subordination in Iranian jurisprudence and law, and considering

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2023.408140.2411

Received:
21 July 2023

Accepted:
23 September 2023

Published:
4 January 2025

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

the existence of a kind of assignment relationship between the party and its electorate, for the parties as subordinates, to prove vicarious liability for the damages caused by the administrative-financial corruption of their elected officials as subordinates.

Keywords: Political Parties, Vicarious Civil Liability, Administrative-Financial Corruption, Elected Parties, Appointment Relationship.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Elham Sadeghi Rad: Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Supervision.

Mansure Bokaei: Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Sadeghi Rad, Elham & Mansure Bokaei. "A Research on the Necessity of Developing Vicarious Civil Liability to Political Parties". *Journal of Legal Research*, 23, no. 60 (January 4, 2025), 139-164.

Extended Abstract

Unilateral sanctions are coercive measures (mainly economic) of one government against another government, which are imposed beyond the resolutions of the Security Council, in order to change the policies of the target country. Although unilateral sanctions usually evoke the special role of the sanctioning countries as the main cause of human rights abuses caused by sanctions, this issue should not lead to ignoring the role and responsibility of the target countries in the extent of the effects and meeting the human right needs of its residents. Two undeniable facts that must be accepted are that, firstly, it is relatively impossible to completely remove unilateral sanctions from the literature of international law, and secondly, sanctions will have more or less negative effects on the economy, health, human rights, etc. of the target countries. Therefore, it is the target governments that should act to identify and eliminate the weaknesses and deficiencies in the laws of the internal structure of their country in order to prevent the adverse effects of sanctions on the residents of the territory under their rule.

In other words, unilateral sanctions (primary and secondary) inevitably always contain harmful effects, the extent of which can always depend on various factors. For example, with the increase in the level of cooperation of nationals and companies of third countries in the implementation of such sanctions, the intensity of its impact on the target country increases. This is despite the fact that if the sanctions are limited and exclusive to the relations between the state and the target country, it can be controlled and managed to some extent, and some of the negative effects of the sanctions can be reduced by applying solutions from the international community and the target country. It seems that although unilateral sanctions are a limiting element against the fulfillment of the government's human rights obligations, the goal of sanctions is towards the residents of its own land, but in the first place, every government is concerned with providing all human rights, including the right to housing, the right to employment, the right to health, and the right to education And etc. the residents of their own country have responsibility and cannot refuse to perform their duties under the pretext of sanctions or any other external factors.

Sanction management refers to a set of measures that are implemented by the target country in order to identify and correct laws, regulations and structures that aggravate the effects of sanctions. Of course, any move by the target countries in this direction will not lead to results, and only those countries will be successful in this field that, by taking advantage of the experiences of successful countries in this field and relying on the perseverance of their human resources, will be able to reduce a part of the bad effects of sanctions in their

country.

So far, most of the books and articles that have been written in the field of sanctions have examined sanctions and human rights violations from the point of view of the sanctioning country, and limited research sources have examined sanctions from the perspective of the target countries and third parties. One of the most important actions of the countries that are the target of sanctions in the internal dimension is to review their internal structures and regulations and subsequently amend that part of the structures and laws that aggravated the sanctions, and in this article, it is referred to as self-sanctions. Third countries can also support their nationals who are engaged in trade with the sanctioned country by imposing blocking regulations while preventing the violation of their sovereignty by the sanctioning countries. In this research, on the one hand, in order to obtain a convincing answer regarding the relationship between the laws, regulations and the internal structure of the sanctioned government (specifically, Iran) in the effectiveness of unilateral sanctions, and on the other hand, in order to determine the role of third countries in the incidence of Human rights abuses caused by secondary Unilateral sanctions, and in the end, we intend to provide solutions to reduce the effects of sanctions on the observance of human rights in the target countries.

We are also observing that, along with the judicial measures envisaged in the domestic and international dimension, legislative measures such as amending existing laws or establishing new laws, creating and strengthening anti-sanctions literature in the field of international law, strengthening diplomatic relations with third countries in order to establish Joint monetary and commercial agreements as well as the use of international capacities such as blocking rules to reduce the effects of sanctions should be considered as practical solutions.

جستاری در ضرورت توسعه مسئولیت ناشی از عمل غیر به احزاب سیاسی

الهام صادقی راد^۱، منصوره بکائی^۲

۱. استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

*نویسنده مسئول: Elhamsadeghirad@pnu.ac.ir

۲. استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

bokaiei@pnu.ac.ir

چکیده:

منتخبین احزاب به عنوان نمایندگان سیاسی مردم در بالاترین سطوح مقامات دولتی و تقنینی ممکن است مرتکب مفاسد سیاسی و مالی شوند. جبران خسارات مترتب بر این مفاسد توسط این نمایندگان گاهی دشوار و حتی غیرممکن به نظر می رسد. نقش حزب در مرحله مسئولیت و جبران خسارت آن نادیده گرفته شده و حلقه ای مفقوده است. به تعبیری احزاب از مسئولیت ناشی از تخلفات و جرایم سیاسی - اداری نمایندگان خویش رهایی یافته اند. به نظر می رسد راه چاره، قیاس مسئله با مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر است.

جستار حاضر درصدد است با ذکر نمونه هایی از مسئولیت های مدنی ناشی از فعل غیر و مسئولیت متبوع ناشی از فعل تابع در فقه و حقوق ایران و با توجه به احراز نوعی از رابطه گماشتگی بین حزب و منتخب آن، برای احزاب به عنوان متبوع مسئولیت نیایی بر خسارات ناشی از فساد اداری - مالی منتخبین خود به عنوان تابع اثبات نماید.

کپی رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی رایت مقاله در مجله پژوهشهای حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهشهای حقوقی منتشر می شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه ای را می دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می توانید به صفحه سیاست های دسترسی آزاد [نشریه](#) مراجعه کنید.

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2023.408140.2411

تاریخ دریافت:

۳۰ تیر ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۱ مهر ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۵ دی ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

احزاب سیاسی، مسئولیت مدنی متبوع ناشی از فعل تابع، فساد اداری- مالی، منتخبین احزاب، رابطه گماشتگی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

الهام صادقی راد: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت.
منصوره بکائی: تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

صادقی راد، الهام و منصوره بکائی. «جستاری در ضرورت توسعه مسئولیت ناشی از عمل غیر به احزاب سیاسی». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۳، ش. ۶۰ (۱۵ دی ۱۴۰۳)، ۱۳۹-۱۶۴.

مقدمه

در دنیای پرمخاطره امروز با پیچیدگی‌های روزافزون مناسبات و روابط داخلی و خارجی کشورها، به نظر می‌رسد اگر فردی بدون پشتوانه و به صورت مستقل وارد کارزار مشاغل مهم و رده‌بالای سیاسی شود و مرتکب یکی از مصادیق فساد سیاسی - اداری گردد، استطاعت لازم برای پاسخگویی به طور مستقل و بدون پشتوانه را ندارد و این امر از هدف مسئولیت مدنی در خصوص جبران کامل خسارت فاصله قابل تأملی دارد. فقه، حقوق داخلی و حقوق بین‌المللی در حقوق خصوصی هر جا نگران عدم انجام تعهدات است، شرایط مناسبی برای تضمین، تضامن و التزام به صور مختلف پیش‌بینی نموده است و مقوله مسئولیت مدنی نیز از این امر مستثنی نیست. ظهور برخی نظریه‌های جدید در بستر مسئولیت مدنی بازتاب نگرانی نسبت به جبران خسارت کامل است. در سیستم حقوقی ایران، مرتکب مفاسد سیاسی - اداری، در مقوله مجازات‌ها (اعم از جزای نقدی) و اقدامات تأمینی تنها در قالب‌های معاونت، مباشرت و شراکت قابل تعقیب است. مسئولیت جبران خسارت مترتب بر این جرایم نیز در یکی از سه قالب پیش‌گفته در مقوله دعاوی خصوصی مترتب بر این اعمال قابل پیگیری است و در صورت عدم توانایی منتخب فاسد، جبران خسارت در نهایت به بیت‌المال یا به تعبیری همه مردم تحمیل خواهد شد. بدین ترتیب در نظامی که احزاب و گروه‌های سیاسی در شکل‌گیری افکار عمومی و انتخاب مردم تأثیرگذارند و نیز رابطه گماشتگی و کارگزاری بین حزب و نماینده منتخب قابل احراز است، نقش حزب در مرحله مسئولیت‌ها و جبران‌ها به طور مستقیم نادیده گرفته شده و گویی حلقه‌ای مفقوده است و به طور مستقیم، احزاب از مسئولیت ناشی از تخلفات و جرایم سیاسی - اداری نمایندگان خویش رهایی یافته‌اند. جستار حاضر درصدد است به این سؤالات پاسخ دهد که معنا و ماهیت مسئولیت احزاب ناشی از فعل غیر در مفاسد سیاسی چیست؟ آیا احزاب سیاسی بر طبق نظام حقوقی ایران می‌توانند در مفاسد سیاسی نمایندگان خود مسئولیت ناشی از فعل غیر یا به تعبیری مسئولیت نیابتی داشته باشند؟ پیش از پاسخ به این سؤالات ابتدا لازم است امکان تحقق شخصیت حقوقی برای احزاب را طبق قوانین ایران بررسی نماییم. همچنین با معنا و مفهوم فساد سیاسی و امکان تحقق آن توسط اشخاص حقوقی در قوانین ایران آشنا شویم.

۱- شخصیت حقوقی حزب

بررسی دیدگاه اکثریت نویسندگان در خصوص احزاب سیاسی جدید نشان می‌دهد ایشان بر چهار رکن

ضروری در تعریف احزاب تأکید ورزیده‌اند و از خلال این شاخصه‌ها کوشیده‌اند حزب را از سایر تشکیلات سیاسی و اجتماعی متمایز سازند؛^۱

(الف) وجود سازمان و تشکیلات پایدار به گونه‌ای که استقلال حیات سیاسی حزب از بنیان‌گذاران آن را فراهم آورده، همچنین تداوم و استمرار آن را امکان‌پذیر نماید.^۲

(ب) سازمان مستقر در محل و وجود شعب و زیرمجموعه‌هایی که در سطح ملی فعالیت مستمر و منظم و متقابلی داشته باشند.

(ج) کسب قدرت رهبران ملی و محلی هدف اساسی احزاب است نه اعمال نفوذ.^۳

(د) از ویژگی‌های بارز حزب، تلاش برای کسب حمایت عمومی به‌ویژه از طریق انتخابات است.^۴

در نظام جمهوری اسلامی ایران در قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی ماده ۱ بند ۱، حزب این گونه تعریف شده است:

«تشکیلاتی است متشکل از اشخاص حقیقی که با برنامه مشخص در جهت کسب و مشارکت در قدرت سیاسی و نقد و اصلاح آن، در چهارچوب قوانین و مقررات نظام جمهوری اسلامی ایران و بر اساس مرامنامه و اساسنامه مصوب خود در سطح ملی یا استانی فعالیت می‌کنند. حزب می‌تواند تحت عناوین دیگری مانند گروه، انجمن، جامعه، مجمع و سازمان سیاسی فعالیت کند».

مقایسه این تعریف با ضوابط و معیارهای ارائه‌شده از حزب در علم سیاست نشان‌دهنده وجود تفاوت‌های قابل تأمل و حتی نقیض‌انگیز است. تجویز استفاده از عناوین دیگری مانند گروه، انجمن و ... در این مقرر قانونی، ماده را به سمت ابهام و لزوم تفسیر هدایت کرده است. تفسیری که می‌توانند متعارض و متناقض باشند.

شخصیت حقوقی حزب از جهت تحقق مسئولیت برای احزاب ضروری است. در مجموع با نظر به مطالبی که از نظر خواهد گذشت می‌توان ادعا کرد که شرایط شناسایی شخصیت حقوقی برای احزاب در قوانین ایران فراهم است. در آموزه‌های علم حقوق اشخاص در دو دسته اشخاص حقیقی و اشخاص حقوقی قرار می‌گیرند. شخص حقوقی به شرکت‌ها، نهادها و مؤسساتی اطلاق می‌شود که با تجویز مقنن

۱. قاسم خرمی، «توسعه‌نیافتگی فرهنگ سیاسی و ناکارآمدی احزاب سیاسی ایران» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۷)، ۲۶-۳۰.

۲. همانجا

۳. همانجا

۴. احمد نقیب‌زاده، حزب سیاسی و عملکرد آن در جوامع امروز (تهران: نشر دادگستر، ۱۳۷۸)، ۱۳.

و به صورت مستقل از اشخاص حقیقی تشکیل دهنده آنها، شکل گرفته و دارای حقوق و تکالیف و نیز دارایی مستقل از پدیدآورندگان خود هستند. بر اساس یکی از تعاریف ارائه شده «شخصیت حقوقی عبارت از مجموعه اموال یا اشخاص است که برای تحقق هدفی معین و مطابق ضوابط یا تشریفات خاصی شکل یافته و صلاحیت دارا شدن حقوق و تکالیف مستقل را دارد».^۵

همان طور که از نظر گذشت، بنا بر نص صریح قانون در بند ۱ ماده ۱ قانون فعالیت احزاب، حزب توسط گروهی از اشخاص حقیقی^۶ شکل می گیرد و اشخاص حقوقی قادر به ایجاد آن نیستند. این امر همچنین در ماده ۲ آیین نامه اجرایی قانون فعالیت احزاب، جمعیت ها و انجمن های سیاسی و صنفی و انجمن های اسلامی یا اقلیت های دینی شناخته شده تصریح شده است. این مقرر همچنین بر این گزاره صحه می گذارد که «حزب از مصادیق بارز شخصیت حقوقی است.»

لزوم وجود اساسنامه و هیئت مؤسس برای تشکیل احزاب نیز از خصیصه های ضروری برای داشتن شخصیت حقوقی است. امری که در بند ۱۲ ماده ۱ قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه های سیاسی مورد تأکید است.

بنا بر رویکرد مبتنی بر قانون مذکور، احزاب واجد شخصیت حقوقی هستند. تحقق شخصیت حقوقی در عالم اثبات نیازمند رعایت تشریفات از جمله اطلاع وزیر کشور از مسیر فرمانداری ها و نیز انتشار اساسنامه حزب در روزنامه رسمی است.^۷

نکته حائز اهمیت در مقایسه شخصیت حقوقی شرکت با شخصیت حقوقی احزاب، مسئولیت مترتب بر مؤسسين و مدیران در صورت عدم ثبت است. در قانون تجارت در صورتی که شرکت در قالب یکی از شرکت های مندرج در قانون انسجام نیابد و به ثبت نرسد، شرکت مزبور تضامنی محسوب خواهد شد؛ افزون بر این شرکا متحمل جریمه نقدی و مجازات نیز خواهند بود. علاوه بر ضمانت اجراهای بیان شده، طبق ماده ۱۹۸ چنین شرکتی محکوم به بطلان است، این در حالی است که هیچ یک از شرکا نمی توانند این بطلان را در مقابل اشخاص ثالثی که با آنها معامله کرده اند، مورد استناد قرار دهند. بر این اساس و بدون تردید رویکرد قانون تجارت و ضمانت اجراهای مقرر شده در حمایت از اشخاص ثالث و جامعه از بعد اقتصادی اثربخش و ضروری است، لکن آیا در مقوله های سیاسی که گاه همه جوانب مختلف زندگی

۵. محمدرضا پاسیان، حقوق شرکت های تجاری (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۹)، ۱۳.

۶. ماده ۱- اصطلاحات به کاررفته در این قانون دارای معانی مشروح زیر است: ۱- حزب تشکیلاتی است مشکل از اشخاص حقیقی ...».

۷. همانند حکم تبصره ۲ ماده ۵ آیین نامه اجرایی قانون فعالیت احزاب

اجتماعی را در برمی‌گیرد، چنین ضمانت اجرایی در نظر گرفته شده است؟ آیا آسیب‌شناسی عدم ثبت گروه‌ها و انجمن‌ها و احزاب سیاسی از اولویت‌های قانون فعالیت و احزاب سیاسی است؟ پاسخ به این سؤالات ضرورتی است که پژوهش‌های جداگانه‌ای می‌طلبند که این نوشتار مجال پرداختن به این مقوله را ندارد.

هر شخصیت حقوقی دارای متمایز و مخصوص به خود دارد و از آنجا که حزب شخصیت حقوقی است، لذا از این مقوله مستثنی نیست. در قانون به منابع درآمد حزب اشاره شده است.

حزب مانند سایر نهادهای مدنی برای حضور و فعالیت متمرکز و مستمر نیازمند فراهم آوردن امکانات و ابزاری است که گاه پرهزینه هستند و یکی از راه‌های تأمین منابع مالی احزاب روی آوردن به کمک‌های دولتی است که با اختصاص یارانه به احزاب و گروه‌ها می‌توان بر فعالیت‌های مالی آنان نظارت بیشتری داشت. بدون شک تأمین این هزینه‌ها از طریق تغذیه احزاب از پول آلوده یا وابسته به بیگانگان یا گروه‌های فشار صاحب ثروت، منجر به ایجاد چرخه فساد در فرایند دموکراسی خواهد شد.^۸

شفافیت مالی و نظارت مؤثر و مستمر بر کمک‌های نامشروع و منابع غیرقانونی احزاب به‌منظور جلوگیری از فسادهای مالی احزاب می‌تواند نقطه عطفی در جلوگیری از این آسیب باشد. در ایران منابع مالی نامشروع در ماده ۱۸ قانون احزاب به‌صورت مختصر مورد اشاره قرار گرفته است.

با توجه به مطالبی که از نظر گذشت بر اساس نظام حقوقی ایران احزاب دارای شخصیت بوده و بنابراین می‌توانند نوک پیکان مسئولیت‌های کیفری، اداری و مدنی قرار گیرند. ماده ۱۸ قانون احزاب جرایم و تخلفاتی را برای احزاب پیش‌بینی نموده است. همچنین ضمانت اجرایی نیز در ماده ۱۹ همین قانون مندرج است.

چنانکه از متن دو ماده مذکور استنباط می‌گردد، علی‌رغم اینکه بر اساس این قانون، رسیدگی به جرایم و حکم قضایی مفروض است لکن این قانون رویکرد و نگاه جرم‌انگارانه ندارد، تنها برخی تخلفات را نام برده است ... همچنین در قانون مجازات به‌طور خاص در خصوص جرایم احزاب سخنی به میان نیامده و فقط از آنجا که جرایم توسط اشخاص حقوقی قابل ارتکاب هستند و مجازات‌هایی برای اشخاص حقوقی در نظر گرفته شده است، احزاب نیز می‌توانند به‌عنوان مباشر، شریک یا معاون جرم قابل پیگرد باشند.

۸. احمد رنجبر، تأمین مالی احزاب سیاسی (بررسی تحلیلی مقایسه‌ای) (تهران: دفتر مطالعات سیاسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷)، ۷.

۲- فساد سیاسی، فساد اداری

در دنیای پیچیده امروز مناسبات و ارتباطات، با اشکال متنوعی از فساد جلوه‌گری می‌کنند. از این رو ارائه تعریفی جامع و مانع از فساد سیاسی و اداری امری سخت و ممتنع به نظر می‌رسد. نگاهی دقیق به مصادیق متنوع فساد گویای آن است که همه انواع فساد، اعم از فساد سیاسی و اداری در یک نقطه مشترک هستند که عبارت است از وجود انگیزه و منافع سوء برای برخی از افراد. جهت برآورده شدن این منافع، اقداماتی نظیر رشا و ارتشا در سرلوحه کار قرار می‌گیرد و یا تلاش می‌شود با تسخیر دولت جریان منافع و قوانین تغییر نماید. وجه افتراق فساد سیاسی و اداری، بیش از ابزارها و روش‌های مورد استفاده باید در سطح سیاسی و اداری افراد کنشگر در این خصوص جستجو نمود. در فساد اداری، کسانی که رشوه می‌گیرند کارمندان یا بازرسان مجری قانون هستند، حال آنکه در فساد سیاسی، سطوح بالاتر سیاسی و اداری کنشگری می‌نمایند. بر این اساس می‌توان قائل به عموم و خصوص من وجه بین این دو نوع فساد شد. از این رو می‌توان گفت فساد سیاسی عبارت است از: استفاده از قدرت از سوی مقامات دولت در بالاترین سطح و نیز افراد منتخب شامل قانون‌گذاران یا شبکه مرتبط با ایشان به منظور کسب منافع نامشروع خصوصی (فردی یا گروهی). نظر به دامنه قدرت و توان عملکرد کنشگران، مختصات فساد سیاسی می‌تواند به گستردگی همه بخش‌های جامعه اعم از اقتصادی، علمی و غیره باشد.^۹ در واقع فساد سیاسی در بستر فرایندها و مناسبت‌های سیاسی و ارتباطات شکل گرفته بین بازیگران این عرصه نمایان می‌گردد و در قالب‌های متنوعی همچون رشوه، اخاذی، دریافت تسهیلات، کلاهبرداری، تبانی، خویشاوندسالاری و اختلاس ظاهر می‌گردد.^{۱۰} فساد سیاسی گاه از طریق کسب امتیاز یا منابع^{۱۱} محقق می‌گردد و گاه در کالدهای حفظ قدرت^{۱۲} و گاه در قالب تلقیق این دو روش^{۱۳} می‌گنجد.

۹. ژولین فروند، جامعه‌شناسی ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک گوهر (تهران: نوتیا، ۱۳۸۳)، ۴۴.

۱۰. استوارت هیوز، آگاهی و جامعه، ترجمه عزت‌الله فولادوند (تهران: آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹)، ۲۸۶.

۱۱. در این شیوه کارگزاران سیاسی دولت از قدرت خود در جهت کسب امتیاز و انباشت منابع از طرقی مانند رشوه، اختلاس اقدام می‌کنند. مواردی همچون فرایند خصوصی‌سازی، تخصیص زمین، قراردادهای عمومی، قرض و ترجیحاتی که به نفع صاحبان ادارات است.

۱۲. استفاده فاسد از قدرت سیاسی برای حفظ قدرت و گسترش آن نوع دیگری از فساد سیاسی است که می‌تواند در خلال اعمالی همچون خرید یا کسب حمایت سیاسی از طریق پارتی‌بازی، جذب مشتری یا اصطلاحاً حامی پیرو گزینش و سیاست حمایتی یا پشتیبانی سیاسی و خرید رأی محقق گردد. ابزارهای مانند توزیع منابع مادی و مالی مثل (پول و هدیه) و یا اعطای ارزش‌های سمبولیک شبیه اعطای پست‌های سیاسی و مقام و ... در این زمینه قابل شمارش هستند.

۱۳. بسیاری از مفاسد سیاسی کلان معمولاً شامل هر دو روش است. رشا و ارتشا در مقیاس بزرگ به‌طور معمول زمانی محقق

۲-۱- فساد اداری در قوانین ایران

طبق ماده ۱ «قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد» مصوب ۱۳۹۰ «فساد در این قانون هرگونه فعل یا ترک فعلی است که توسط هر شخص حقیقی یا حقوقی به صورت فردی، جمعی یا سازمانی عمداً و با هدف کسب هرگونه منفعت یا امتیاز مستقیم یا غیرمستقیم برای خود یا دیگری، با نقض قوانین و مقررات کشوری انجام پذیرد، یا ضرر و زیانی را به اموال، منافع، منابع یا سلامت و امنیت عمومی و یا جمعی از مردم وارد نماید؛ نظیر رشا، ارتشا، اختلاس، تبانی، سوءاستفاده از مقام یا موقعیت اداری، سیاسی، امکانات یا اطلاعات، دریافت و پرداخت‌های غیرقانونی از منابع عمومی، انحراف از این منابع به سبب تخصیص‌های غیرقانونی، جعل، تخریب یا اختفای اسناد و سوابق اداری و مالی.»

بر اساس این ماده، فساد، سوءاستفاده از اختیارات قانونی است. بر اساس رویکرد قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد، به فساد به عنوان یک بزه اصیل نگریسته نشده، بلکه فساد در واقع پیامد بزه‌های مالی نظیر ارتشا، پول شویی، اختلاس و تصرف غیرمجاز در اموال دولتی است؛ بنابراین فساد برای بزه‌کاران یقه سفید و دارای مقام و قدرت است.

افزون بر این، فساد تنها شامل بخش دولتی و حاکمیتی نیست. فساد در بخش خصوصی از یک سو و نیز در فرایندهای خصوصی سازی اقتصادی نیز وارد است. همچنین مطابق نص صریح قانون مذکور، فساد تنها سودجویی نیست، بلکه زیان رسانی هم است و تنها چهره مالی ندارد، بلکه با اسناد مالی نیز مرتبط است.

هرچند در این ماده در خصوص شخص حقوقی صحبت شده اما در رابطه با چگونگی مسئولیت او سخنی به میان نیامده است. آیا در صورت مداخله مدیران و اداره کنندگان و تابعین شخصیت حقوقی مسئولیت متوجه شخصیت حقوقی خواهد شد؟ ماهیت این مسئولیت چگونه است؟

در این نوشتار به طور خاص، مقاماتی که به مناسبت برگزاری انتخابات برای کسب جایگاه کنونی وابستگی واضحی به یکی از احزاب یا گروه‌های سیاسی داشته‌اند، مطمح نظرند. اشخاصی که به شکل معناداری حمایت مالی و تبلیغاتی احزاب، انجمن‌ها و یا گروه‌های سیاسی در گزینش آنها توسط مردم اثرگذار بوده است. این نوشتار بر حوزه دارای هم‌پوشانی بین این دو مفهوم (فساد اداری- فساد سیاسی)، آنگاه که بالمباشره به عنوان شریک یا معاون توسط منتخب حزب در حوزه فساد مالی رخ می‌دهد،

می‌شود که پول به دست آمده جهت کسب حمایت سیاسی به کار رود. نک: احمد صباحی و سعید ملک‌الساداتی، «اثر کنترل فساد مالی بر رشد اقتصادی»، فصلنامه بازرگانی، ۵۳ (۱۳۸۸)، ۱۳۴-۱۳۹.

متمركز است.

دامنه قوانین عادی به اندازه‌ای وسیع و گسترده است که ذکر تمام قوانین و مقررات مربوط به آنها که حاوی احکام و تکالیفی در خصوص فساد مالی باشد، مشکل به نظر می‌رسد. در واقع می‌توان یکی از منافذ مهم بروز مفاسد را همین تعدد قوانین دانست که با توجه به دشواری موجود فقط قوانین و مقررات مهم ذکر می‌شوند:

قانون مجازات اخلا لگران نظام اقتصادی کشور، قانون نحوه اجرای اصل ۴۹ قانون اساسی، قانون ممنوعیت اخذ پورسانت در معاملات خارجی، قانون مجازات تبانی در معاملات دولتی، مقررات جزایی قانون دیوان محاسبات، قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشا و اختلاس (مصوب ۷۵)، قانون تشدید مجازات جاعلین اسکناس، واردکنندگان، توزیع‌کنندگان و مصرف‌کنندگان اسکناس مجعول، قانون مجازات مرتکبین قاچاق، قانون تعزیرات حکومتی، قانون مبارزه با پول‌شویی و در نهایت مواد ۵۸۸ تا ۵۹۷ قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۷۵).

از دیدگاه مسئولیت مدنی آن گونه که در اصل ۴۹ قانون اساسی نیز مورد تأکید قرار گرفته است، «دولت موظف است ثروت‌های ناشی از ربا، غصب، رشوه، اختلاس، سرقت، قمار، سوءاستفاده از موقوفات، سوءاستفاده از مقاطعه‌کاری‌ها و معاملات دولتی، فروش زمین‌های موات و مباحات اصلی، دایر کردن اماکن فساد و سایر موارد غیرمشروع را گرفته و به صاحب حق رد کند و در صورت معلوم نبودن او به بیت‌المال بدهد. این حکم باید با رسیدگی و تحقیق و ثبوت شرعی به‌وسیله دولت اجرا شود.»

۲-۲- مسئولیت مدنی ناظر بر خسارات ناشی از فساد سیاسی

در جرایم و تخلفات مالی در حوزه فساد سیاسی - اداری نیز همچون سایر جرایم، مدعی علیه شخصی است که دعوا به طرفیت او اقامه می‌شود و مطابق معمول در حیطه جرایم و تخلفات همان مباشر یا شریک یا معاون جرم است. اصل شخصی بودن مجازات و اقدامات تأمینی و تربیتی ایجاب می‌کند که دعوای ناشی از جرم همیشه علیه متهم (مباشر اصلی، شریکان و یا معاونان) اقامه گردد، زیرا در واقع هدف از تعقیب دعوای عمومی این است که مجرم به کیفر اعمال خود برسد و نیز تربیت و اصلاح شود. به‌طور مثال به‌جای مجرم صغیر یا مجنون نمی‌توان اولیای قانونی آنان را تعقیب و مجازات نمود.

در دعوای خصوصی ناشی از جرم، هدف ترمیم و جبران ضرر و زیان است، هرچند در نگاه نخست این نحو خسارات نیز باید از مجرم اخذ شود، اما مطالعه سیستم‌های مسئولیت مدنی نشان می‌دهد در برخی موارد بدون در نظر گرفتن قواعد عام خود در مسئولیت و ضمان و نظر به اهمیت تضمین کامل

جبران خسارت، مسئولیت نیابتی یا مسئولیت ناشی از فعل غیر به شکل قانونمند توصیه شده است. به نظر می‌رسد بر اساس مجموعه مقررات نظام جمهوری اسلامی ایران، در صورت وجود مفاسد سیاسی - اداری توسط منتخبین حزب، تنها در صورتی می‌توان مسئولیت را به شخصیت حقوقی حزب منتسب نمود که به‌عنوان شریک یا معاون مداخله در فعل داشته باشد یا بر اساس ائتلاف و تقصیر بتوان مسئولیت مدنی را به نحوی بر او بار نمود. این در حالی است که در بسیاری از موارد این مهم امکان‌پذیر نیست.

۳- مسئولیت متبوع ناشی از عمل تابع

در حقوق مسئولیت مدنی جبران کامل خسارات زیان‌دیده در صدر اهداف است. از این رو شاهد نوآوری‌ها و تدابیر جدیدی در مسئولیت مدنی هستیم که از قواعد سنتی فاصله گرفته و تلاش کرده‌اند دیدگاه‌های اقتصادی‌تر به مسئولیت مدنی و مقوله جبران خسارت را مطمح نظر قرار دهند. در این دست تدابیر تلاش گردیده با پیش‌بینی تدابیر لازم برای جبران خسارت کامل، وضعیت زیان‌دیده به زمان پیش از قرارداد بازگردد.^{۱۴} مسئولیت ناشی از فعل غیر^{۱۵} که امروزه به‌عنوان یک اصل از اصول مسئولیت مدنی شناخته می‌شود، در همین راستا ایجاد شده است.^{۱۶}

این نوع از مسئولیت انواع مختلف دارد. یکی از اقسام آن «مسئولیت متبوع ناشی از عمل تابع»^{۱۷} است.^{۱۸} این مسئولیت ریشه در حقوق رم دارد.^{۱۹} از آن روی که مسئولیت متبوع اصولاً با رابطه کاری شروع می‌شود، در نگاه نخست این نظریه مشابه مسئولیت کارفرما ناشی از عمل کارگر است، اما بررسی عمیق‌تر و توجه به رویه قضایی و دکترین حقوقی در فرانسه نشان می‌دهد این نظریه فراتر از بحث مسئولیت کارفرما ناشی از عمل کارگر است. در ماده ۱۳۸۴ قانون مدنی فرانسه آمده است: «اربابان و متبوعین در انجام وظایفی که به کارکنان و تابعان خود محول ساخته‌اند، مسئول پرداخت خسارات ناشی

۱۴. امین زین الدینی، «مسئولیت نیابتی، تطبیقی در حقوق ایران و انگلیس»، قانون‌یار، ۳، ۱۰ (۱۳۹۸)، ۵۱.

15. Le principe general de responsabilite du fait d autrui

16. Philippe Malinvaud, Droit des Obligations, 9th Ed. (France: LexisNexis, 2005), 334; Rémy Cabrillac, Droit des Obligations, 8th Ed. (France: Dalloz, 2008), 203; Muriel Fabre-Magnan, Droit des obligations, Tome 2; responsabilité civile et quasi-contrats (France: Presses Universitaires de France - PUF, 2007), 318.

17. La responsabilite du commettant du faitdu son prepose

18. Genevieve Viney et al., Traité de droit civil: Les conditions de la responsabilité (France: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1998), 861.

19. Delebecque Philippe & Frederic Jérôme Pansier, Droit des Obligations (France: LexisNexis, 2008), 155.

از اعمال آنها هستند». این بند توسط «پوتیه» حقوق دان فرانسوی وارد قانون مدنی فرانسه شده و به رغم صلاحیه‌های متعدد بندهای دیگر این ماده، بند مذکور تاکنون ثابت مانده است.^{۲۰}

به عقیده نویسندگان مسئولیت نیابتی در کامن لا و مسئولیت ناشی از فعل غیر در نظام نوشته دو روی یک سکه‌اند. هرچند برخی این نوع از مسئولیت را خلاف اصل شخصی بودن مسئولیت تلقی می‌نمایند، اما مخالفان این نظر ادله استواری را ارائه می‌دهند که نشان می‌دهد این نوع مسئولیت استثنایی بر اصل شخصی بودن مسئولیت نیست؛ از این رو نیاز نیست همه مصادیق در قانون ذکر شود و قابلیت تعمیم دارد.^{۲۱}

مسئولیت ناشی از فعل غیر یا مسئولیت نیابتی فقط ناشی از انتساب تقصیر به جبران‌کننده زبان نیست بلکه می‌توان عواملی مانند توانایی بالقوه کنترل عامل زیان و احساس مسئولیت کسی که امکان کنترل زیان را دارد، باشد و یا قدرت بالای جبران خسارت از طرف فرد جبران‌کننده، نماندن ضرر جبران شده و توزیع خسارت و خطر بین اکثر افراد مرتبط را عنوان نمود و در عین حال امکان انتساب تقصیر به جبران‌کننده زیان مسئولیت نیابتی نیز در مواردی مشابه سه وضعیت زیر متصور است:

۱- مسئول نیابتی به دلیل وضعیت خاص دیگری مکلف به مراقبت از وی باشد که در صورت تقصیر مسئول پرداخت خسارت است، مانند ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی.

۲- شخصی بر روی فعالیت دیگری دارای کنترل و نظارت است، مانند ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی.

۳- هنگامی که در یک قرارداد اجرای تعهدات متعهد به صورت قانونی یا حسب قرارداد بر عهده دیگری است، مانند ماده ۲۴ شرایط عمومی پیمان.^{۲۲}

در ایران مصادیق دیگری چون مسئولیت عاقله خویشاوندان، بیت‌المال، ضمان جریره، جنایت مغیث با اجرت، ضمان عبد، ضمان صبی، ضمان مجنون و ضمان حرکت در میدان تیر مستلزم مسئولیت نیابتی است؛ که جبران خسارت در برخی از آنها از باب همبستگی اجتماعی و عدالت توزیعی است نه اقتداری که شخص بر شخص دیگری دارد.^{۲۳}

20. Viney et al., Op. Cit. 861.

۲۱. احمد دیلمی، ناهید زند لشنی و علی جوادیه، «مبانی مسئولیت ناشی از فعل غیر در حقوق انگلستان و ایران»، دانش حقوق مدنی، ۹، ۱۸ (۱۳۹۹)، ۶۸-۶۹.

۲۲. همانجا

۲۳. ابراهیم اسماعیلی هریسی، مبانی حقوق پیمان (تهران: جاودانه، ۱۳۷۸)، ۱۹۰.

مفهوم قاعده کلی مسئولیت ناشی از فعل غیر که در رای به لیک^{۲۴} ۱۹۹۱ در فرانسه مطرح شده، این است که هر جا حقوق به شخص اقتدار می‌دهد تا از دیگری مراقبت کند یا فعالیت وی را هدایت و کنترل نماید، مسئول خساراتی است که از فعل شخص تحت مراقبت یا کنترل وارد شده است، حتی اگر در قانون به‌عنوان مصداق ذکر نشده باشد؛ بنابراین منظور از قاعده این نیست که بدون ضابطه بتوان مسئولیت فعل خطایی شخصی را بر دیگری تحمیل نمود؛ بلکه این امر بدیهی است که وقتی شخصی اقتدار بر مواظبت و مراقبت دیگری دارد و یا حق کنترل فعالیت دیگری داشته باشد، باید مسئولیت اعمال شخص تحت کنترل را نیز داشته باشد. در حقوق ایران گرچه مصادیقی از مسئولیت ناشی از عمل غیر مانند مسئولیت سرپرستان نسبت به اعمال اشخاص تحت سرپرستی و یا مسئولیت کارفرمایان نسبت به اعمال کارگران خویش وجود دارد؛ لکن قاعده کلی در این زمینه وجود ندارد. می‌توان گفت مسئولیت ناشی از فعل غیر نه‌تنها استثنایی بر اصل شخصی بودن مسئولیت نیست، بلکه مصادیق آن منحصر به موارد قانونی نیست و قابلیت گسترش به هر نوع مراقبتی و کنترلی را دارد.

۳-۱- شرایط تحقق مسئولیت متبوع ناشی از عمل تابع

احراز رابطه تبعیت یا گماشتگی شاکله اصلی برقراری مسئولیت متبوع ناشی از عمل تابع است.^{۲۵} امکان نظارت متبوع بر تابع و وجود ارکان مسئولیت برای تابع و نیز وقوع خسارت در هنگام انجام وظیفه و یا به سبب آن، از موارد دیگر است.

میان حقوق‌دانان در خصوص تعریف تبعیت و گماشتگی اختلاف نظر وجود دارد. برخی معتقدند این دو هم‌پوشانی کامل دارند.^{۲۶} اما عده‌ای دایره گماشتگی را وسیع‌تر ترسیم می‌نمایند و مدعی رابطه عموم و خصوص مطلق میان این دو مفهوم هستند. در واقع هرچند ممکن است در برخی مصادیق گماشتگی در نتیجه قرارداد کار ایجاد شده باشد، اما ممکن است در مصادیقی اتفاقی و موقتی بوده و یا حتی نشئت گرفته از روابط مبتنی بر دوستی یا خانواده یا مانند اینها باشد.^{۲۷} احراز همین رابطه کفایت می‌کند که بگوییم یکی تابع و دیگری متبوع است؛ چراکه این رابطه یعنی گماشتگی از سوی تابع، رابطه تبعیت و از سوی متبوع رابطه اقتدار است.^{۲۸} برخی احراز رابطه گماشتگی را مشروط به احراز دو رکن

24. Phillipe Le Tourneau, Driot de la Resposibilite et Des Contract (France: Dollaz, 2006), 462.

25. Mireille Bacache, Traité de droit civil: les obligations, la responsabilité civile extracontractuelle (France: Economica, 2007), 250.

26. Fabre-Megan, Op. Cit. 292.

27. Ibidem

28. Alain Bénabent, Droit civil: Les Obligations (France: Montchrestien, 2005), 398.

مهم می‌دانند: نخست «رابطه اقتدار»^{۲۹} و دیگری «فعالیت تابع در راستای نفع متبوع»^{۳۰-۳۱}، اعم از اینکه چنین رابطه‌ای با اجرت باشد یا رایگان. در حالی که در رابطه کارگر و کارفرما رابطه مبتنی بر اجرت است.^{۳۲}

احراز مسئولیت متبوع منوط به آن است که متبوع بر فعالیت تابع نظارت و راهنمایی داشته باشد. چنین راهنمایی و نظارتی باید در خصوص «فعالیت معینی» باشد که تابع به نفع متبوع انجام می‌دهد. مطالعه رویه قضایی فرانسه بیانگر آن است که عنصر مؤثر دیگر در احراز رابطه گماشتگی «قدرت بالفعل متبوع بر نظارت و هدایت تابع» است. به این ترتیب، دیگر منشأ قراردادی یا غیرقراردادی این رابطه، دائمی یا موقتی بودن و مشروعیت و عدم مشروعیت آن مدنظر نیست. ماده ۱۷۴ قانون مدنی مصر بر آن است که حق انتخاب تابع توسط متبوع در شناسایی رابطه گماشتگی لازم نیست.^{۳۳} رویه قضای فرانسه رابطه گماشتگی را در موقعیت‌های اتفاقی و کوتاه‌مدت نیز امکان‌پذیر می‌داند.^{۳۴} عنصر نظارت متبوع بر تابع ضروری است چنانچه متبوع بتواند جهت راهنمایی تابع دستوراتی صادر نماید و نسبت به اجرا یا عدم اجرای آنها نظارت داشته باشد، می‌توان رابطه را احراز نمود. شرط دیگر، وجود ارکان مسئولیت (ضرر / فعل زیان‌بار / رابطه سببیت) است. در واقع جایی می‌توان متبوع را مسئول دانست که ارکان سه‌گانه در خصوص تابع محرز باشد.^{۳۵} از دیگر شروط احراز مسئولیت متبوع در این نظریه، ارتکاب فعل زیان‌بار در هنگام انجام وظیفه یا به سبب آن است.^{۳۶}

مسئولیت ناشی از عمل غیر در سیستم فقهی و حقوقی ایران بی‌سابقه نیست. با بررسی حالت‌های مختلف مسئولیت ناشی از عمل غیر در فقه و حقوق درمی‌یابیم در این‌گونه موارد اگرچه از نظر قواعد و مقررات و به لحاظ فنی، قابلیت استناد میان فرد مسئول و زیان موجود نیست، اما گونه‌ای ارتباط بین او

29. Lien d'Autorité

30. Activité de prepose profitable au commettant

31. Ibid. 846.

32. Marie-France Steinlé-Feuerbach, Droit des Obligations (France: ELLIPSES, 2008), 182.

۳۳. عبدالرزاق احمد سنهوری، الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید، جلد ۱ (بیروت: منشورات الحلبیه الحقوقیه، ۱۹۹۸)، ۱۱۴۵.

34. Bénabent, Op. Cit. 398.

35. François Terré, Philippe Simler & Yves Lequette, Droit civil: Les obligations (France: Editions Dalloz - Sirey, 2005), 715.

36. Philippe Malaurie, Laurent Ayness & Philippe Stoffel-Munck, Droit des obligations (Issy-les-Moulineaux: LGDJ, 2005), 377.

و مباشر زیان قابل احراز است.

۳-۲- نمونه‌های مسئولیت نیابتی ناشی از فعل غیر در حقوق ایران و فرانسه

۳-۲-۱- اولیای اطفال و محجورین

بر اساس ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی «کسی که نگهداری یا مواظبت مجنون یا صغیر قانوناً یا برحسب قرارداد به عهده او می‌باشد، در صورت تقصیر در نگهداری یا مواظبت، مسئول جبران ضرر وارده از ناحیه مجنون یا صغیر می‌باشد و در صورتی که استطاعت جبران تمام یا قسمتی از زیان وارده را نداشته باشد، از مال مجنون یا صغیر زیان جبران خواهد شد و در هر صورت جبران زیان باید به نحوی صورت گیرد که موجب عسرت و تنگدستی جبران‌کننده نباشد». از دیدگاه برخی حقوق‌دانان باید بین صغیر ممیز و صغیر ناممیز و مجنون تمایز قائل شد. از منظر ایشان مسئولیت پدر و مادر تنها نسبت به خطای صغیر ممیز، مسئولیت ناشی از فعل غیر است.^{۳۷} در توجیه این رویکرد گفته شده در اتلاف، رابطه عرفی میان رفتار صغیر غیرممیز و مجنون با ضرر نمی‌تواند رابطه علیت بین تقصیر سرپرست و ورود ضرر را از بین برد. لذا در این موارد، فرض مسئولیت ناشی از فعل غیر منتفی است.^{۳۸}

در حقوق فرانسه سه مورد برای مسئولیت ناشی از فعل غیر در مواجهه با رفتارهای صغیر وجود دارد: مسئولیت پدر و مادر ناشی از رفتار کودک؛ مسئولیت استادکاران ناشی از رفتار کارآموزان؛ و مسئولیت آموزگاران ناشی از رفتار دانش‌آموزان.

درباره مسئولیت نیابتی والدین در بند ۴ ماده ۱۳۸۴ قانون مدنی فرانسه آمده است: «از آن روی که پدر و مادر حق نگهداری فرزند را دارند، به‌طور تضامنی مسئول خسارت ایجادشده توسط فرزندان صغیر خود که با آنها زندگی می‌کنند، هستند». چنانکه ملاحظه می‌شود یکی از موارد مهم این بند فرض تقصیر برای پدر و مادر است. در توجیه فرض تقصیر این‌گونه استدلال گردیده که اگر یک کودک توانسته ضرری وارد نماید، به دلیل آن است که والدین به‌خوبی از وی مراقبت نکرده یا او را بد تربیت نموده‌اند. از این روی والدین ضامن فرزندشان هستند و این ضمانت به یک فرض قانونی مبدل شده است.^{۳۹} دیوان عالی فرانسه در رأی مورخ ۱۹ فوریه ۱۹۹۷ پا را از این هم فراتر گذاشت و پدر و مادر را قهرراً مسئول رفتار

۳۷. ناصر کاتوزیان، الزام‌های خارج از قرارداد، ضمان قهری، مسئولیت مدنی غصب و استیفا (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۵)، ۱۸۲.

۳۸. همان، ۱۸۱.

39. Henri Mazeaud et al., Lecons de Droit civil, Obligation (Paris: Editions Montchrestien, 1978), 498.

کودکانشان شناخته است؛^{۴۰} بدین ترتیب هرچند تا پیش از این رأی والدین می‌توانستند به‌گونه‌ای خلاف فرض قانونی را اثبات کنند، اما در حال حاضر تنها در صورت اثبات قوه قاهره یا تقصیر زیان‌دیده می‌توان از مسئولیت فوق معاف شد.^{۴۱}

۳-۲-۲- عاقله

بر اساس ماده ۱۲۱۶ قانون مدنی «هرگاه صغیر یا مجنون یا غیررشید باعث ضرر غیر شود، ضامن است»، عمد مجنون مستنبط از بند (ب) ماده ۲۹۲ و ۴۶۳ قانون مجازات اسلامی در حکم خطا است. در صورت اثبات جنایت خطای محض با بینه، قسامه و یا علم قاضی، عاقله مسئول پرداخت دیه خواهد بود.

در چنین مواردی اگر مرتکب عاقله نداشته باشد و نیز در صورت عدم تمکن مالی عاقله، دیه توسط خود مرتکب پرداخت می‌شود و در صورت عدم تمکن مالی مرتکب، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود. بدین ترتیب، عاقله با شرایط فوق برای دیه مترتب بر قتل یا ضرب و جرح مرتکب نابالغ و نیز برای دیه مترتب بر جنایات خطای محض، عمد و شبه‌عمد مجنون مسئولیت ناشی از فعل غیر دارد.^{۴۲} این در حالی است که در همه این موارد عاقله مسئولیت نگهداری نداشته است. به نظر می‌رسد تنها رابطه خویشاوندی و حرکت در مسیر تضمین پرداخت خسارت موجب شده مسئولیت تضامنی برای عاقله در نظر گرفته شود. در واقع در این نمونه مسئول نیابتی با مباشر زیان ارتباط نسبی دارد.

۳-۲-۳- مسئولیت کارفرمایان

در ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی مقرر شده است: «کارفرمایی که مشمول قانون کار هستند، مسئول جبران خساراتی می‌باشند که از طرف کارکنان اداری و کارگران آنان در حین انجام کار یا به مناسبت آن وارد شده است، مگر اینکه محرز شود تمام احتیاط‌هایی که اوضاع و احوال قضیه ایجاب می‌نموده به عمل آورده یا اینکه اگر احتیاط‌های مزبور را به عمل می‌آورند، باز هم جلوگیری از ورود زیان مقدور نمی‌بود...».

در فرانسه بر اساس بندهای ۶ و ۷ ماده ۱۳۸۴ قانون مدنی، آموزگاران و استادکاران مسئول

40. Patrice Jourdain, "La société responsable du fait de son gérant sur le fondement de l'article 1384, alinéa 5: un retour en arrière", *RTDCiv, Revue trimestrielle de droit civil*, 4(2008), 104.

41. Ibid. 108.

۴۲. محمد آشوری، آیین دادرسی کیفری. جلد اول (تهران: سمت، ۱۳۸۸)، ۲۹۲.

خسارت‌های ایجاد شده از سوی شاگردان و کارآموزانشان در بازه زمانی تحت تعلیم هستند. البته بند ۸ ماده مذکور اثبات تقصیر آموزگار را طبق قواعد عمومی لازم می‌داند، اما طبق قانون ۲۰ ژوئیه ۱۸۹۹ پس از اثبات تقصیر توسط زیان‌دیده، دولت باید خسارت زیان‌دیده را بپردازد.^{۴۳} بر اساس بندهای پیش‌گفته مسئولیت استادکاران مبتنی بر فرض تقصیر بوده و برای احراز مسئولیت آنها لازم است که نخست او در امر آموزش و مراقبت از کارآموز کوتاهی کرده و مرتکب تقصیر شده باشد. دوم، رفتار زیان‌بار کارآموز ناشی از تقصیر وی باشد. سوم، این خسارت در زمانی که کارآموز تحت مراقبت استادکار است، ایجاد شده باشد.^{۴۴}

۳-۲-۴- مسئولیت متصدیان حمل‌ونقل

مسئولیت متصدیان حمل‌ونقل نسبت به زیان‌های ناشی از جرم کسانی که از طرف آنان مأمور حمل‌ونقل شده‌اند در ماده ۳۸۸ قانون تجارت پیش‌بینی شده است: «متصدی حمل‌ونقل مسئول حوادث و تقصیراتی است که در مدت حمل‌ونقل واقع شده اعم از اینکه خود مباشرت به حمل‌ونقل کرده و یا حمل‌ونقل‌کننده دیگری را مأمور کرده باشد...». بدین ترتیب مسئولیت نیابتی در این ماده به‌وضوح قابل استنباط است.

۳-۲-۵- مسئولیت مالکان کشتی و متصدیان حمل‌ونقل دریایی

بر اساس ماده ۶۹ «مالک کشتی شخصاً مسئول اعمال و تعهدات و قصور و خطاهای خود و نیز مسئول عملیات فرمانده و قراردادهایی است که وی ضمن انجام وظایف خود منعقد می‌کند. مالک کشتی همچنین مسئول عملیات کارکنان کشتی و مأموران مجازی که از طرف او به خدمت در کشتی گمارده شده‌اند، خواهد بود». از این رو، مالکان کشتی و متصدیان حمل‌ونقل دریایی نسبت به زیان‌های ناشی از جرایم کارکنان کشتی مسئول نیابتی هستند.

همچنین، ماده ۱۱۳ قانون پیش‌گفته مقرر می‌دارد: «۱- متصدی مسئول خسارات ناشی از فوت یا صدمات بدنی مسافر است مشروط بر اینکه حادثه‌ای که منجر به ایجاد خسارات گردیده، در جریان مسافرت و بر اثر غفلت و تقصیر متصدی حمل یا مأموران مجاز وی حین انجام وظیفه پیش آمده باشد. ۲- در صورتی که فوت یا صدمات بدنی ناشی از تصادم یا به گل نشستن یا انفجار یا حریق و یا غرق شدن کشتی باشد، فرض این است که حادثه بر اثر غفلت متصدی حمل و یا مأموران مجاز او اتفاق افتاده

43. Jourdain, Op. Cit. 112.

۴۴. حسینقلی حسینی‌نژاد، مسئولیت مدنی (تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۷۰)، ۴۲.

است، مگر آنکه خلاف آن اثبات گردد. ۳- به استثنای بند ۲ این ماده اثبات تقصیر و یا غفلت متصدی حمل یا مأموران مجاز او به عهده مدعی است».

۳-۲-۶- مسئولیت دولت

مسئولیت دولت به سبب اعمال تصدی کارکنان دولت و شهرداری‌ها و مؤسسات وابسته به آنها در ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی آمده است. این ماده چنین مقرر می‌کند: «کارمندان دولت و شهرداری‌ها و مؤسسات وابسته به آنها که به مناسبت انجام وظیفه عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی خسارتی به اشخاص وارد نمایند، شخصاً مسئول جبران خسارت وارده می‌باشند، ولی هرگاه خسارت وارده مستند به عمل آنان نبوده و مربوط به نقص وسایل ادارات و مؤسسات مزبور باشد، در این صورت جبران خسارت بر عهده اداره یا مؤسسه مربوطه است ولی در موارد اعمال حاکمیت دولت، هرگاه اقداماتی که بر حسب ضرورت برای تأمین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود، دولت مجبور به پرداخت خسارت نخواهد بود». در قسمت نخست این ماده نیز مسئولیت نیابتی دولت تحت شرایطی محرز است.

۳-۳- مسئولیت ناشی از فعل غیر در احزاب

شاید در نگاه نخست در نظر گرفتن مسئولیت نیابتی برای احزاب پیشنهادی رادیکال به نظر برسد اما در نظام‌های حقوقی متعدد از جمله ایران زمینه‌های بسیاری وجود دارد که در آنها مسئولیت نیابتی به سازمان‌ها برای اقدامات انجام شده توسط اعضا یا نمایندگان سازمان تحمیل می‌شود. در قانون بسیاری از کشورها یک شرکت ممکن است نه فقط به لحاظ مدنی بلکه حتی به لحاظ جزایی نسبت به اقدامات کارمندان شرکت مسئول تلقی شده است. این امر هم در افزایش مسئولیت‌پذیری شرکت مؤثر است و می‌تواند به مثابه مشوقی برای انجام اقدامات ضروری پیشگیرانه توسط شرکت در نظر گرفته شود و هم تضمین مناسب‌تری برای جبران خسارات و پرداخت جزای نقدی را فراهم می‌آورد. هرچند مسئولیت نیابتی امروزه اصلی تثبیت شده است اما هنوز به احزاب سیاسی توسعه نیافته است.

نظام حقوقی اندونزی تلاش‌های بسیاری را در حوزه مبارزه با انواع فساد از جمله فساد سیاسی معمول داشته است. تصریحی که در قانون ضدفساد این کشور در برقراری مسئولیت نیابتی برای شرکت‌ها در زمینه فساد وجود دارد محل تأمل است. بند ۲ ماده ۲۰ قانون ضدفساد اندونزی شخصیت حقوقی را در قبال اعمال فساد کارکنان ضامن معرفی نموده است و مسئولیت نیابتی را آشکارا به شرکت‌ها توسعه داده است. از آن رو که احزاب سیاسی بر اساس قوانین اندونزی دارای شخصیت حقوقی هستند به نظر

می‌رسد می‌توان مسئولیت نیابتی را هم در حوزه جبران خسارت مدنی و هم در حوزه پرداخت جزای نقدی و مسئولیت کیفری به احزاب سیاسی توسعه داد.^{۴۵}

با توجه به اینکه مسئولیت نیابتی بر اساس نظر منتخب نویسنده این نوشتار امری استثنایی نیست و در قامت یک قاعده می‌تواند در بسیاری از بسترهای مسئولیت مدنی راهگشا باشد، به نظر می‌رسد ضرورت ندارد قانون‌گذار یک‌یک زمینه‌های قابل اجرا را احصا نماید. لذا در صورت پذیرش مسئولیت نیابتی در حوزه مسئولیت مدنی می‌توان آن را در خصوص احزاب نیز توسعه داده و مورد بهره‌برداری قرار داد.

حمایت حزب از شخصی به‌عنوان کاندیدا در پست‌های مختلف دولتی، سیاسی و تقنینی در پیشگاه ملت و متأثر نمودن آرای اکثریت در شکل‌گیری این انتخاب و نیز تأثیر هنجارهای درون یک حزب سیاسی بر تصمیمات سیاستمداران، نشان‌دهنده وجود رابطه مستحکم و تأثیرپذیری غیرقابل انکار شخص از حزب است. گاهی این اشخاص برخاسته از حزب در بدنه حکومت مرتکب فساد می‌شوند. در این موارد ارتکاب فساد سیاسی - اداری توسط آن دسته از اشخاص حقیقی صورت گرفته که به‌واقع نماینده و منتخب و تحت حمایت حزب در سمت‌های حکومتی هستند.

ارتباط این دسته افراد از چند حیث با حزب حائز اهمیت است: حزب می‌توانسته نقش پیشگیرانه داشته باشد؛ حزب به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم منتفع شده است؛ حزب ایده‌پرداز و دستوردهنده بوده است؛ حزب می‌توانسته نظارت داشته باشد.

این مسئله ضرورت وجود مسئولیت ناشی از فعل غیر برای حزب در این خصوص را تقویت می‌نماید، حتی اگر رهبران احزاب سیاسی به‌طور خاص از اعمال فاسد مورد بحث اطلاع نداشته باشند یا آشکارا آن را تأیید نکرده باشند، ضرورت وجود چنین مسئولیتی احساس می‌شود.

این در حالی است که بر اساس قوانین مدون، احزاب سیاسی تنها تحت عناوین مباشر، معاون، شریک در جرایم سیاسی - اداری مسئول هستند. از این رو به نظر می‌رسد که در صورت انجام فساد اداری از سوی نمایندگان منتخب حزب در بدنه حکومت ارتباط غیرقابل انکار این افراد با حزب در اعطای مسئولیت‌ها از جهات کیفری و مدنی یا اداری نادیده گرفته شده است. ایجاد مسئولیت برای حزب، آن را در راستای اقدامات پیشگیرانه و نظارت‌محور حساس‌تر خواهد نمود و از چند جهت قابل تأمل است.

45. Yanuaris Frans Manunuembun, Abdul Rachmad Budiono, Abdul Madjid & Bambang Sugiri, "Political Party's Vicarious Liability in Political Corruption Cases in Indonesia", *Journal of Arts & Humanities*, 9(2020), 57.

با توجه به شیوه‌های متنوعی که پیش روی مجرمین و متخلفین است ممکن است دارایی تحصیل شده به نحوی از دسترس خارج گردد و این امکان از دست برود. لذا یکی از مهم‌ترین زوایای مواجهه با مفاسد، جبران خسارات ایجاد شده و عودت دادن آن به بیت‌المال است، زیرا بار مالی ایجاد شده در برخی جرایم و تخلفات و جرایم آن، چنان زیاد است که جبران را دشوار و گاه غیرممکن می‌سازد که با توجه به توان مالی احزاب امکان جبران قابل تقویت است.

در بحث مسئولیت متبوع ناشی از عمل تابع به‌عنوان یکی از انواع مسئولیت ناشی از فعل غیر، شرایطی برای ایجاد مسئولیت برای متبوع ذکر شد. اولین این شرایط، احراز رابطه گماشتگی بود. با توجه به ارتباط حزب و سیاستمدار مورد حمایت حزب به نظر می‌رسد این گماشتگی قابل احراز است. هرچند رابطه استخدامی و قراردادی وجود ندارد. چنانچه در ماده ۱ قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی مندرج است، حزب در تلاش برای کسب قدرت سیاسی است و حرکت به سمت آن علی‌القاعده از خلال سیاستمدار منتخب حزب به‌طور خاص دنبال خواهد شد.

عنصر نظارت متبوع بر تابع ضروری است. چنانچه متبوع بتواند جهت راهنمایی تابع دستوراتی صادر نماید و نسبت به اجرا یا عدم اجرای آنها نظارت داشته باشد، می‌توان رابطه را احراز نمود. چنین راهنمایی و نظارتی باید در راستای «فعالیت معینی» باشد که تابع به نفع متبوع انجام می‌دهد. در رابطه بین احزاب و سیاستمداران همان‌گونه که در فلسفه وجودی حزب نیز نهفته است، ارتباط به‌وجودآمده به صحنه انتخابات محدود نخواهد شد و در طول دوره مسئولیت نیز مفروض است؛ سیاستمدار در جلسات حزب مشارکت دارد، در راستای تعالیم و ایده‌های حزب حرکت می‌کند و از مشاوره و راهنمایی حزب بهره‌مند است. لذا حزب از بستر مناسبی برای نظارت و راهنمایی برخوردار است. همچنین سیاستمدار برخاسته از حزب در جهت اهداف، اندیشه‌ها و برنامه‌های ارائه‌شده از سوی حزب حرکت خواهد نمود.

شرط دیگر تحقق مسئولیت متبوع این است که شخص تابع را بتوان برای فعل زیان‌بار مسئول تلقی نمود.^{۴۶} به تعبیری ارکان سه‌گانه مسئولیت یعنی ضرر، فعل زیان‌بار و رابطه سببیت در خصوص تابع باید موجود باشد تا بتوان مسئولیت متبوع را پذیرفت.^{۴۷} در مسئولیت احزاب به‌عنوان متبوع نیز این مهم باید رعایت گردد.

شرط نهایی آن است که ارتکاب فعل زیان‌بار باید در هنگام انجام وظیفه یا به سبب آن باشد.^{۴۸} در

46. Fabre-Megan, Op. Cit. 866.

47. Terré, Op. Cit. 715.

48. Malaurie, Ayness & Stoffel-Munck, Op. Cit. 377.

مفاسد سیاسی - اداری با توجه به تعریفی که از این جرایم شد، این شرط نیز منظور گردیده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد شرایط برقراری مسئولیت ناشی از فعل غیر در بستر نظریه مسئولیت متبوع ناشی از عمل تابع در خصوص احزاب نسبت به مفاسد سیاسی - اداری سیاستمداران نشان فراهم است.

نتیجه‌گیری

اقبال به اصل جبران کامل خسارت موجب گسترش روزافزون مسئولیت مدنی ناشی از عمل غیر گردیده است. هرچند در بدو امر این مسئولیت در بستر روابط و مسئولیت کارگر و کارفرما شکل گرفته است، اما در ادامه به همین امر بسنده نشد و نظریه‌ای شکل گرفت که بر اساس آن هرکجا رابطه تبعیت بین اشخاص وجود داشته باشد، افزون بر تابع به جهت ارتکاب فعل زیان‌بار، متبوع نیز به سبب اقتداری که بر تابع دارد، باید مسئول تلقی گردد. در فقه و حقوق ایران نیز نمونه‌هایی از مسئولیت ناشی از فعل غیر و مسئولیت متبوع ناشی از فعل تابع وجود دارد. لذا به نظر می‌رسد طرح نظریه مسئولیت متبوع ناشی از عمل تابع در ایران هم در بستر رویه قضایی و هم در بستر تقنین امکان‌پذیر است. در زمینه مسئولیت مدنی حزب به‌عنوان متبوع ناشی از عمل تابع یعنی منتخب حزب در مناصب حکومتی اعم از تقنین یا اجرا می‌توان رابطه گماشتگی را با همه ارکان ضروری آن احراز نمود. بنابراین در صورت پذیرش اصل مسئولیت مدنی متبوع ناشی از عمل تابع می‌توان در جهت احراز مسئولیت مدنی حزب بر خسارات ناشی از فساد اداری - سیاسی منتخبین آنها نظر داد. پذیرش این مسئولیت می‌تواند از سویی احزاب را در راستای اقدامات پیشگیرانه و نظارت‌محور حساس‌تر نماید و از سوی دیگر با توجه به توان مالی احزاب امکان جبران کامل بار مالی جرایم و تخلفات ایجادشده امکان‌پذیر است.

فهرست منابع

- الف) منابع فارسی
- اسماعیلی هریسی، ابراهیم. مبانی حقوق پیمان. تهران: جاودانه، ۱۳۸۷.
 - امیری قائم‌مقامی، عبدالمجید. حقوق تعهدات، جلد ۱. تهران: نشر میزان، ۱۳۷۸.
 - آشوری، محمد. آیین دادرسی کیفری، جلد اول. تهران: سمت، ۱۳۸۸.
 - بزرگمهر، امیرعباس. قوانین مسئولیت مدنی در نظام حقوقی ایران و فرانسه، چاپ اول. تهران: میزان، ۱۳۹۴.
 - پاسبان، محمدرضا. حقوق شرکت‌های تجاری. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۹.
 - تبریزی‌نیا، حسین. علل ناپایداری احزاب سیاسی در ایران. تهران: نشر بین‌الملل، ۱۳۷۱.
 - تیندر، گلن. تفکر سیاسی. ترجمه محمد صدری. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
 - حسینی‌نژاد، حسینقلی. مسئولیت مدنی، چاپ ۱. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۷۰.
 - خرمی، قاسم. «توسعه‌نیافتگی فرهنگ سیاسی و ناکارآمدی احزاب سیاسی ایران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۷.
 - دلآوری، ابوالفضل. «زمینه‌های ناپایداری احزاب سیاسی». فصلنامه نقد و نظر، ۳-۴(۱۳۷۵)، ۲۱۴-۲۴۹.
 - دیلمی، احمد، ناهید زند لشنی و علی جوادیه. «مبانی مسئولیت ناشی از فعل غیر در حقوق انگلستان و ایران». دانش حقوق مدنی، ۹، ۱۸(۱۳۹۹)، ۶۷-۷۹.
 - <https://doi.org/10.30473/clk2021.49776.2660>.
 - رنجبر، احمد. تأمین مالی احزاب سیاسی (بررسی تحلیلی مقایسه‌ای). تهران: دفتر مطالعات سیاسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷.
 - رینولدز، آندرو، اندرو الیس و بن رایلی. دانشنامه نظام‌های انتخاباتی. ترجمه ابودر رفیعی قهساره. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۹۰.
 - زین‌الدینی، امین. «مسئولیت نیابتی، تطبیقی در حقوق ایران و انگلیس». قانون‌یار، ۳، ۱۰(۱۳۹۸)، ۵۱-۷۴.
 - سنهوری، عبدالرزاق احمد. الوسيط فی شرح القانون المدنی الجدید، جلد ۱. بیروت: منشورات الحلبيه الحقوقیه، ۱۹۹۸.
 - شاملی، مجید. «زمان تحقق شخصیت حقوقی در شرکت‌های سهامی». نشریه وکالت، ۲۷-۲۸(۱۳۸۴)، ۵۰-۵۶.
 - صباحی، احمد و سعید ملک‌الساداتی. «اثر کنترل فساد مالی بر رشد اقتصادی». فصلنامه بازرگانی، ۵۳(۱۳۸۸)، ۱۳۴-۱۳۹.
 - صفایی، سیدحسین و سیدمرتضی قاسم‌زاده. حقوق مدنی اشخاص و محجورین، چاپ هشتم. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۲.
 - فتاحی، علی. «نقش احزاب در فرایند انتخابات: تأثیرات مثبت و منفی آنها». ۱۳۹۲/۴/۵. دسترسی در: <https://www.shora-gc.ir/0000/pn>
 - فروند، ژولین. جامعه‌شناسی ماکس وبر. ترجمه عبدالحسین نیک‌گوهر. تهران: توتیا، ۱۳۸۳.
 - کاتوزیان. ناصر. الزام‌های خارج از قرارداد، ضمان قهری، مسئولیت مدنی غصب و استیفا، چاپ هفتم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
 - محمدی، زهره، محمد باوند پوری و محمد رحیم عیوضی. «نهادینه نشدن احزاب در ایران و تأثیر آن بر آینده انتخابات». بحران‌پژوهی جهان اسلام، ۶، ۱۴(۱۳۹۸)، ۱۲۱-۱۵۰.
 - doi/10.2783.4999:QJPR2003.1106.05.

- نقیب‌زاده، احمد. حزب سیاسی و عملکرد آن در جوامع امروز. تهران: نشر دادگستر، ۱۳۷۸.
 - هیوز، استوارت. آگاهی و جامعه. ترجمه عزت‌الله فولادوند. تهران: آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹.
- (ب) منابع خارجی

- Bacache, Mireille. *Traité de droit civil: les obligations, la responsabilité civile extracontractuelle*. France: Economica, 2007.
- Bénabent, Alain. *Droit civil: Les Obligations*. France: Montchrestien, 2005.
- Cabrillac, Remy. *Droit des Obligations*. 8th Ed. France: Dalloz, 2008.
- Delebecque, Philippe & Frederic Jérôme Pansier. *Droit des Obligations*. France: LexisNexis, 2008.
- Fabre-Megan, Muriel. *Droit des obligations, Tome 2; responsabilité civile et quasi-contrats*. France: Presses Universitaires de France - PUF, 2007.
- Jourdain, Patrice. "La société responsable du fait de son gérant sur le fondement de l'article 1384, alinéa 5: un retour en arrière". *RTDCiv. Revue trimestrielle de droit civil*, 4(2008), 680. Available at: <https://www.dalloz.fr/documentation/Document?id=RTDCIV/CHRON/2008/0279>
- Le Tourneau, Phillipe. *Droit de la Responsabilité et des Contract*. France: Dollaz, 2006.
- Mader, Kristin. *The nature of vicarious liability*. Canada: university of Toronto, 2002.
- Malaurie, Philippe, Laurent Ayness & Philippe Stoffel-Munck. *Droit des obligations*. Issy-les-Moulineaux: LGDJ, 2005.
- Malinvaud, Philippe. *Droit des obligations*. 9th Ed. France: LexisNexis, 2005.
- Manunuembun, Yanuaris Frans, Abdul Rachmad Budiono, Abdul Madjid & Bambang Sugiri. "Political Party's Vicarious Liability in Political Corruption Cases in Indonesia". *Journal of Arts & Humanities*, 9(2020), 53-62.
- Mazeaud, Henri. *Lecons de Droit civil, Obligation*. Paris: Editions Montchrestien, 1978.
- Radé, Christophe. "[Jurisprudence] Seul le parent responsable de plein droit peut être condamné civilement par le juge pénal". 29 avril 2014. Available at: <https://www.lexbase.fr/article-juridique/16854525-citedanslarubriquebresponsabilitebtitrenbspiseulleparentresponsabledepleindroitpeut>
- Steinlé-Feuerbach, Marie-France. *Droit des Obligations*. France: ELLIPSES, 2008.
- Terré, François, Philippe Simler & Yves Lequette. *Droit civil: Les obligations*. France: Editions Dalloz - Sirey, 2005.
- Viney, Genevieve, Patrice Jourdan, Suzanne Carval & Jacques Ghestin. *Traité de droit civil: Les conditions de la responsabilité*. France: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1998.